

С Т А Н О В И Щ Е

на проф. д. и. н. **ВАЛЕРИ СТОЯНОВ**
за дисертацията на **ЕВЛОГИ ГЕНОВ СТАНЧЕВ**

***Национализъм и динамика на идентичността на волжките татари
(XIX – краят на XX век)***

за присъждане на образователната и научна степен „доктор” по област на висше образование 2. *Хуманитарни науки*, професионално направление 2.2. *История и археология*, специалност „История на Русия“, разработена под научното ръководство на доц. д-р АЛЕКСЕЙ КАЛЬОНСКИ към Катедра „Нова и съвременна история“ на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Когато ме поканиха да участвам в научното жури по обсъждането на дисертационния труд на г-н ЕВЛОГИ СТАНЧЕВ не знаех какво ми предстои. Наистина, преди повече от десетилетие бях изказал пожелание, историците да започнат да поставят проблема за източните (в частност конни) народи и в „историко-антропологически“ дискурс. Не очаквах, обаче, че толкова скоро ще се натъкна на подобен опит, при това усложнен от условието за проследяване динамиката на идентичността на главната татарска общност в Евразия. Опит, който респектира не само с амбициозния обхват на самото начинание, но и с мащаба на постигнатите резултати.

Работата е структурирана в Уводни думи, Историографски преглед, изложение от три взаимно допълващи се тематични глави с множество параграфи и под-параграфи, Заключение и Библиография. Общият обем на изследването е 514 с., но ако текстът се обърне в стандартни машинописни страници с по 1800 знака всяка, тогава той би бил разположен на над 599 с. Като размер трудът на г-н СТАНЧЕВ се доближава до (а в отделни случаи дори надхвърля) обема на дисертации за придобиване на научната степен „доктор на науките“. Не само количествената характеристика, а и самото съдържание на труда с величината на обсъжданите проблеми, поставените за решаване задачи, използваната методология и постигнатите резултати го превръщат в начинание, отговарящо на изискванията по чл. 37, ал. 1 от Правилника за прилагането на ЗРАСРБ за „голяма докторска дисертация“.

В уводната част дисертантът ни въвежда в академичния дебат за етничността, национализма и идентичността, като набляга на факта, че това са постоянно променящи се явления и категории, които се намират в перманентен процес на изграждане и предефиниране, поради което никога не са окончателно завършени. В този смисъл етническата идентификация от една епоха често се различава от етническата идентификация на същия обект през друга епоха. Това може да звучи провокативно в ушите на

традиционалистите и за експлоатиращите историческата тема политици, но изводът е аксиоматичен и приложим за всяка съвременна нация и по-малка общностна група. Българите в края на османския период не са тези, които са били по времето на Аспарух и княз Борис I, нито пък онова, в което ще се превърнат след едно-две поколения...

В тази, по същество, предговорна част се обръща внимание също на подхода в работата – основно историко-антропологичен с привкус към социалната антропология, доколкото историята тук е схващана повече като обществена, отколкото хуманитарна наука. Може би поради хинтергрунда на авторитетите в проучване на национализма и етничността – философи, антрополози и социолози, чиито концепции дисертантът добре познава и на места обогатява. Обобщени са проблемите, методологията, задачите, целите и структурата на дисертационния труд.

Следва кратък историографски преглед на проучванията по татарска история (с. 21-37), групирани хронологично в работи от дореволюционния период, по съветско време, на татарската емигрантска историография от XX в., изследвания в пост-съветски Татарстан и международни трудове по татарска история. Това едва ли е класическият тип литературен обзор, при който хронологично и/или тематично се проследяват трудовете по темата, а по-скоро обобщено мнение за същностните характеристики на научния „дискурс“ върху татарското минало през посочените пет периода. Някои имена биха могли да бъдат по-прецизно отразени, например това на големия руски ориенталист с немски произход Wilhelm Barthold, което е Василий (а не Васили) Бартольд. Като цяло, обаче, прегледът дава добра представа за акцентите в историческите проучвания по татарската тема през визираните пет времеви отрязъка и за господстващите виждания за същността на татарския народ. Липсват само езиковедските работи от времето на Василий Радлов (Wilhelm Radloff) насам, които открояват спецификата и мястото на волжко-татарския език сред останалите тюркски езици, за да се очертае още по-мащабно картината на идентичността на волжките татари.

Самото изследване е построено не по традиционния хронологичен подход, присъщ на историческата наука, а е структурирано в три основни тематично обособени раздела, фокусирани върху различни аспекти на проблема, при това с използването и на методи, заимствани от сферата на социологията и социалната антропология. След обстоен анализ на въпроса за етническият произход на волжките татари и аспектите на идентичността, се минава към динамиката на религиозната рамка в нейното конституиране и накрая – към проблема за модерната татарска национална идентичност, включващ дискурси за Волжка България (в това число – в българското публично пространство) и за татарския сепаратизъм в руския исторически контекст. Всеки раздел обхваща множество проблемни кръгове с десетки

аспекти, осветляващи различни страни на основната тема и е учудващо как млад автор е съумял да осмисли цялото това море от информация и да си проправи пътя в поредицата от детайли, тъчейки дантелата на собствените хипотези, за да постигне завършеността на един фундаментален труд. При това, ограничавайки се до същинното, без да се впуска в разясняване на допълнителните нюанси. В известен смисъл работата ми напомня сложния подход и всеобятност в публикациите на уникалния Йозеф Маркварт от началото на миналия век, въпреки всички условности и разлики, породени от темпоралната, тематична и методологична дистанция. В рамките на изложението от особен интерес за мен е първата глава, проблематизираща въпроса за етничността и множеството татарски идентичности, разгледан в антропологична перспектива (38-172). Ето защо ще се спра по-отблизо на тази част, оставяйки другите две на преценката на по-сведущи в областта. Тя е структурирана в две подглави: 1) „Волжките татари и техните локални групи“ и 2) „Етничност и предмодерна татарска идентичност“, които, на свой ред, обхващат редица параграфи и под-параграфи.

Още в самото начало дисертантът ни сблъсква със сложния въпрос за етногенезиса, който той смята по-скоро за „политически и контранаучен проблем“ (с. 38). Като се спира на дебата относно етническата идентичност той привежда двете основни обяснения – *примордиалното*, виждащо в етничността обективистична статична категория, и *конструктивисткото*, поставящо акцента върху социалното, а не биологично наследеното. Днес в западната антропология доминира разбирането на етничността (*ethnicity*) като *културно*, а не *биологично* явление. По това тя се противопоставя на руската (съветска и пост-съветска) антропологична наука (отъждествена от автора с „етнографията“), която в търсенето на по-точни дефиниции отнася етногенезиса към конкретни биологически предци. Това намира израз в т. нар. принцип на „автохтонност“, т.е. в търсенето на най-древен етнически пласт, населяващ дадена територия и съответния етнически континуитет с по-късните пластове. Така се приоритизират данните от археологията и физическата антропология, прави се опит за установяване на времето на поява на даден етнос, стига се до инструментализиране на етногенетичните изследвания от политиката с цел да бъде доказано присъствието на дадена етническа група на определена територия от най-стари времена. Можем да се съгласим с мнението на автора, че политическата и националистическа злоупотреба с историята и историческата антропология за доказване на „миналото величие“ на собствения народ, така характерни на Балканите, в Турция и в пост-съветското евразийско пространство, нямат нищо общо с „истинската наука“. Но издигането на „релативизацията“ в основен научен принцип ни изправя пред нови затруднения. Това делегитимира правото на обитаване на дадена територия от една доминираща нация и употребата на нейния език като общонационален. И още нещо – колкото и да е обоснован конструктивисткият подход, той не поставя ли под въпрос правото на

нацията на своя собствена територия? И не подпомага ли заличаването на националните граници и разнообразието от национални специфики в името на един глобалистичен проект, реализиран в условията на по-универсален “Melting Pot”? Бягайки от една отречена политика не попадаме ли в капана на друга, по-перфидна?

Авторът успешно ревизира самата концепция за етногенезиса. Към обичайната представа за завършеност в дадено място и време на процеса на формиране на конкретна етническа група, увенчан с придобиването на общосподелено име (етноним) той добавя и последвалото включване на други общности, оставили следи в съответната етническа структура. Това предполага *многопластовост и перманентност* на етногенетичния процес. Струва ми се, че такава позиция е правилната. Тя е валидна не само при тюркските общности в Голяма Евразия, на което обърна внимание Питър Голден, но и за съвременността. Един ден българските роми биха могли да се определят и етнокултурно като „чисти българи“, поддържайки мита за евентуален (индо)ромски произход на Аспарух. Идеята за етногенетична многопластовост е видима и в структурната история на отделни етноними, например българския, ако се окаже вярна една хипотеза, издигната преди повече от 30 години.

На въпроса за произхода, значението и употребата на името „татари“ дисертантът се спира в отделен под-параграф. Той показва, че от термин с по-тесен етнически смисъл названието е придобило над-етнично, социално обусловено съдържание. Припомнени са срещаните в Орхонски надписи от VIII в. обозначения като “*otuz-tatar*” (30 татари, 30 татарски [племена]) и “*tokuz-tatar*” (9 татарски [племена]), при което тюрк. *tatar* съответствало на *ta-ta/da-da*, *tatan/dadan* от китайските извори, с което име бил обозначаван монголоезичен народ, близък до киданите, ши-вей и тата-би. С други думи първоначалното понятие „татар“ е имало етнолингвистичен смисъл и се е отнасяло до някаква монголоезична общност (с. 52). Изкусително би било, обаче, в имената *tat-a-r* и *tat-a-n* да се видят форми за мн.ч. на *-r* и *-n* от *tat*, т.е. „тат-и“ с предполагаем индоевропейски произход, които след евентуално смесване с алтайски елементи се трансформирали в „тат-ар-и“. Във всеки случай през VIII в. тюрките обозначавали като *тати* уседнало ираноезично население. По времето на Чингиз-хан *татарите* са били едно от подчинените монголски племена, по-късно тяхното име се налага върху много от покорените кипчакски групи. С годините названието „татари“ се изпълва с различно съдържание. Неговата „тюркизация“ в крайна сметка е продукт на модерната епоха – заключава авторът.

С оглед на проблема за обособяването на волжко-татарската общност г-н СТАНЧЕВ проследява трите основни теории – булгаро-татарска, татаро-монголска и тюрко-татарска, изтъквайки основните им слабости и тяхното политическо инструментализиране. Главното методологично ограничение

на дебата около „етногенезиса“ на волжките татари той вижда в неговата времева ориентация към ролята на Златната Орда при пренебрегване на другите периоди, имащи значение за „етническото (пре)оформяне“ (с. 63). Като анализира всички възможни етнически компоненти, играли роля при образуването на тази общност, авторът стига до извода за „принципната незавършеност и постоянна хроничност на етногенетичния процес при волжките татари“ (с. 67-68). Темата за произхода е разгледана също в контекста на постановките на Пиер Нора за „местата на паметта“, при което се издига хипотезата, че и етногенезисът на татарите като обществен дебат се е превърнал в един вид „място на паметта“ (с. 70). То е централно за татарската история, защото провокира общността „хронично да се обръща към въпроса за историческата легитимност“ (с. 71).

Отделни под-параграфи са посветени на локалните волжко-татарски субетнически групи и на факторите за тяхното формиране (териториални, социални, религиозни, миграционни), както и на протичащите сред някои от тях процеси на „етнизация“ и културно-национална „татаризация“. Това поставя и въпроса за „татарския свят“ (Рах Татарика) – дали има една или повече татарски идентичности? Авторът аргументира съществуването на „множествена татарска идентичност“ и този извод може да намери паралел в проблема за идентичността и на „славяните“, тъй като едва ли се доказва наличие на общ славянски етногенезис (въпреки лингвистичните опити по очертаване особеностите на един славянски праезик), а по-скоро трябва да се говори за различни „славянски генезиси“, породени при сродни условия. С въпроса за локалните татарски идентичности е свързан и този за татарската диаспора – доколко е легитимна идеята за пантатарска общност с център във Волго-Уралието или сме изправени пред множество идентичности с различен генезис – при казанските, кримските, астраханските, сибирските татари, възникнали след разпада на Златната орда на отделни ханства. В този контекст авторът разглежда в сравнителен план конституирането на етно-национална идентичност при кримските и полско-литовските татари, за да потвърди още веднъж хетерогенността на татарските идентичности.

Вторият раздел в първата глава е свързан с проблема за етничността и предмодерната татарска идентичност (с. 115-172). Тук, като се изхожда от съвременния антропологичен разказ за национализма и идентичността, се разсъждава за важността на преднационалния период като източник на компоненти, интегрирани по-късно в националния наратив. Обръща се внимание върху мястото на тюркските общности в Руската империя, като се изтъква наличието на културен синкретизъм и динамика на етническите процеси в обширното евразийско пространство. Очертава се характерът на тюркската култура, разделена на две зони – степна (номадска) и градска (уседнала), подчертава се взаимодействието между тях, говори се за ролята на клана и родовете генеалогии като фактор, генериращ етнополитическа

идентичност, а също и за залегналата в степния държавен модел представа, че държавата е лична собственост на управляващия клан (с. 126), откъдето, всъщност, произлиза един характерен тип поведение, съхранил се като манталитет сред отделни общности до съвременността (б.м., В.С.). Руското проникване в степта изменя етнокултурните процеси, като понякога биват създавани по административен път нови племенни обединения и етнически групи – практика, продължена и през съветския период (с. 128).

Особено внимание авторът обръща на въпроса за културната памет и социалното пространство на волжките татари в предмодерния период (с. 130-143). В своите анализи той комбинира някои познати от социалната антропология и културология схеми и конструкции, позволяващи му да установи главните консолидиращи функции за генериране на колективната идентичност – от една страна принадлежността към мюсюлманската общност, а от друга – политическия култ към Чингис хан и неговите потомци. Тази „идеология на чингисизма“, както я определят отделни учени, сплотява „татарската етнополитическа общност в Златната орда“. Тя бива възприета в държавите-наследници на Ордата, включително и от Московска Русия като претендент за златноорденското наследство. Впоследствие представата за непрекъснатост на тюркската държава от Тюркския каганат до Казанското ханство ще послужи като национално-легитимиращ мотив на татарската интелигенция. Завоюването на Казан от Русия (1552) ще започне да се възприема като „загуба“ на политическия суверенитет, което, в съчетание с идеята за културен упадък, ще обуслови стремежите към „национално възраждане“. В края на този втори раздел е обобщена и руската представа за татарите, тяхното присъствие в руския символен универсум от XIII в. насам (с. 146-172). Това е погледът на *другия*, на *чуждия* към татарската идентичност. Очертан е образът на „татаро-монголите“ в руската историопис и тяхното стереотипизиране от православната църква, а също връзката на тази идентичност с т.нар. руски ориентализъм. При това, покрай традиционно негативните интерпретации на татарското наследство се изтъква и приноса на евразийците за неговото преосмисляне, което до голяма степен запазва влиянието си до днес.

Анализите във втората глава са центрирани около мястото на исляма в руското пространство, основните му характеристики и позициониране в модерния свят, както и значението му в развитието на волжко-татарската идентичност. И тук авторът се опитва да съвмести и обясни конкретните прояви с доминиращите в европейската мисъл идеи, като често предлага теоретичен екскурс върху постигнатите до момента резултати, основните тези и концепции по разглеждания проблем в съвременната европейска социална, културна и историческа антропология. Но „въвеждането“ на „западния“ опит не е механично – авторът комбинира и лансира собствена позиция при обяснението на даден аспект, прилагайки съответните модели

към конкретната тема за волжките татари. Това невинаги е безпроблемно. Приписването на представата за разрушаване на ислямската традиция през модерността на многократното повтаряне на тази теза от „академичната хуманитаристика“ като един вид „ориенталистично наследство“ прилича на една максима, отнасяна към Гьобелс, че лъжата, повторена хиляди пъти се превръща в истина. Да, това е поглед от „европейска перспектива“. Но дали той е погрешен? И необходимо ли е по „политкоректен начин“ да релативизираме една представа, заменяйки я с друга (така както сменяме названието „циганин“ с „ром“, без това да подобри същността на обекта)?

Последната глава е свързана с конструирането на модерната татарска национална идентичност и представата за нея „на място“ и сред „близките“ заинтересовани среди – в Русия, Турция и ... България. Акцентирано е върху волжко-българското наследство и манипулациите и спекулациите с него както сред националната интелигенция, така и в чужбина (в частност – в българското публично пространство). В този контекст е подложена на критика достоверността на някои извори като „Теварих-и Булгарий“ („Истории на България“, XVI в.), според дисертанта – създаден през 20-те години на XX в., както и нашумялата у нас „Джагфар Тарихи“ („История на Джагфар“) – сътворена по всяка вероятност в края на 70-те и началото на 80-те години на миналия век. С оглед на мястото на Волжка България в контекста на дебата за българската идентичност авторът препоръчва, българската историография по волжко-българската проблематика да се разглежда не с оглед на евентуалната академична стойност, съгласуване или изоставане спрямо международните академични постижения, а по-скоро като „представителен пример и дори извор за конкретни състояния и тенденции в българската историческа наука в частност и съвременното българско общество в по-широк смисъл“ (с. 405). Това е един „снап-шот“ на състоянието, което не говори в полза на днешната академична наука.

В Заключение на труда (с. 459-466) се изтъкват основните изводи, до които е достигнал дисертантът – 1) Отсъствие на хомогенна татарска идентичност; 2) Множественост на волжко-татарската идентичност; и 3) Модерен произход на волжко-татарската нация. Библиографията (с. 467-514) съдържа информация за основните публикации в областта – както на латиница (215 заглавия – до с. 481), така и на кирилица (останалите).

Авторефератът (53 с.) отговаря на всички изисквания. По темата на дисертационния труд са обнародвани три публикации в престижни издания и две се намират под печат. Всичко това ми дава основание да предложа на членовете на Научното жури да гласуват позитивно за присъждане на г-н ЕВЛОГИ СТАНЧЕВ на образователната и научна степен „доктор“.

18.04.2019

(проф. дин В. СТОЯНОВ)